

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ

Η ΛΕΣΒΟΣ ΚΑΙ Η ΧΙΟΣ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΠΑΠΥΡΟΥΣ*

Οι ελληνικοί πάπυροι, οι οποίοι προέρχονται κατά το μεγαλύτερό τους μέρος από την Αίγυπτο, προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τη λογοτεχνική παραγωγή και την ιστορική πορεία του ελληνισμού κατά τη μετακλασική αρχαιότητα. Η Λέσβος και η Χίος, αν και γεωγραφικώς απομακρυσμένες από την Αίγυπτο, ευνοήθηκαν ιδιαιτέρως από την ανακάλυψη των παπύρων. Ευρέως γνωστή είναι παραδείγματος χάριν η συμβολή των παπυρικών ευρημάτων στη διάσωση τμήματος του έργου των Λέσβιων ποιητών Αλκαίου και Σαπφούς. Η παρούσα μελέτη θα ασχοληθεί με μια λιγότερο γνωστή προσφορά των παπύρων, και συγκεκριμένα με την παροχή πληροφοριών ιστορικού χαρακτήρα για τη Λέσβο, τη Χίο και τους κατοίκους τους κατά τη μετακλασική περίοδο.

Οι μαρτυρίες οι οποίες θα αξιολογηθούν στη συνέχεια προέρχονται από το σύνολο των μέχρι σήμερα δημοσιευμένων παπυρικών εγγράφων σε ελληνική γλώσσα¹. Πολλές από

* Ευχαριστώ τον «Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας» του Πανεπιστημίου Αθηνών για την κάλυψη των εξόδων ερευνητικής αποστολής μου στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, κατά την οποία συνεγράφη τμήμα του παρόντος άρθρου. Μια πρόδρομη μορφή της μελέτης παρουσίασα σε συνέδριο που έλαβε χώρα στη Λέσβο τον Αύγουστο του 2001.

¹ Σύμφωνα με την ηλεκτρονική βάση δεδομένων Heidelberg Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens ([Subsidia Papyrologica 1], Bruxelles 2000 και στο διαδίκτυο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://aquila.papy.uni-heidelberg.de/gvzFM.html>) έχουν δημοσιευθεί και καταλογογραφηθεί 53.791 έγγραφα μέχρι τον Οκτώβριο του 2004. Τα περισσότερα προέρχονται από την

αυτές σχετίζονται με προϊόντα της Λέσβου και της Χίου που εξάγονταν στην Αίγυπτο και συμβάλλουν στην καταγραφή των εμπορικών σχέσεων των δύο νησιών με τη χώρα του Νείλου καταδεικνύοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικονομίας τους, όπως αυτά αποτυπώνονται στην εξαγωγική τους δραστηριότητα. Άλλες πάλι μαρτυρίες προσφέρουν πληροφορίες για την τύχη των Λέσβιων και των Χίων οι οποίοι συνέβη να βρεθούν μόνιμα ή προσωρινά στην Αίγυπτο μετά την κατάκτησή της κατά τον όψιμο 4^ο αι. π.Χ. από τον Μ. Αλέξανδρο². Τα παπυρικά αυτά κείμενα αντανακλούν την κινητικότητα του πληθυσμού της μετακλασικής αρχαιότητας, η οποία προσδιοριζόταν τόσο από πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα, τα σημαντικότερα των οποίων υπήρξαν η εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου και η δημιουργία των ελληνιστικών βασιλείων, όσο και από κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες, όπως η χρόνια οικονομική καχεξία της μητροπολιτικής Ελλάδας. Ένας ολοκληρωμένος κατάλογος των παπυρικών χωρίων στα οποία απαντούν η Λέσβος και η Χίος, τα προϊόντα και οι κάτοικοί τους παρέχεται στον πίνακα I στο τέλος του άρθρου. Στον πίνακα II καταλογογραφούνται μαρτυρίες από φιλολογικές και επιγραφικές πηγές με στόχο την κατά το δυνατόν πλήρη ενημέρωση του αναγνώστη για την παρουσία Χίων και Λέσβιων στην ελληνιστική Αίγυπτο.

Αίγυπτο. Άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου αντιπροσωπεύονται μόνο σποραδικώς στους παπύρους, βλ. π.χ. H. M. Cotton - W. E. H. Cockle - F. G. B. Millar, «The Papyrology of the Roman Near East: A Survey», *JRS* 85 (1995), σσ. 214-235 και F. Mitthof - A. Paphthomas, «Ein Papyruszeugnis aus dem spätantiken Karien», υπό εκτύπωση στο περιοδικό *Chiron*. Τα έγγραφα αυτά σώζονται κατά κύριο λόγο σε πάπυρο, δευτερευόντως ωστόσο και σε άλλους φορείς γραφής όπως όστρακα και ξύλινες πινακίδες.

² Χρήσιμες πληροφορίες για τους ξένους οι οποίοι βρέθηκαν στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο παρέχει η προσωπογραφία του C. A. La'da, *Foreign Ethnic in Hellenistic Egypt* [Prosopographia Ptolemaica 10 = *Studia Hellenistica* 38], Leuven - Paris - Dudley, MA 2002.

1. Η παρουσία της Αιγύπτου στο Αιγαίο τον 3^ο αι. π.Χ.

Η Λέσβος και η Χίος στη ζώνη επιρροής των Πτολεμαίων

Στην ανάπτυξη των σχέσεων της Χίου και της Λέσβου με την Αίγυπτο έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο το ότι τα δύο αυτά νησιά βρέθηκαν τον 3^ο αι. π.Χ. κατά διαστήματα στην πτολεμαϊκή σφαίρα επιρροής. Κατά την περίοδο αυτή το κράτος των Πτολεμαίων έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του και είχε ισχυρή παρουσία στο Αιγαίο ελέγχοντας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 280 π.Χ. το Κοινό των νησιωτών. Η Χίος και η Λέσβος δεν ανήκαν στις ζωτικές περιοχές για την άσκηση της πολιτικοστρατιωτικής εξουσίας των Πτολεμαίων στο Αιγαίο και η ένταξή τους στην πτολεμαϊκή σφαίρα επιρροής άφησε έναν σχετικά μικρό αριθμό επιγραφικών μαρτυριών. Στις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για τη Χίο δεν βρίσκουμε ενδείξεις για την ύπαρξη διοικητικής γραφειοκρατίας ή σταθμευμένων εκεί πτολεμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων και κατά πάσα πιθανότητα θα είχε κανείς δίκαιο αν υπέθετε μαζί με τον R. S. Bagnall³ ότι η Χίος ήταν κατά τη δεκαετία του 270 π.Χ. μία από τις πόλεις που ανήκαν στην πτολεμαϊκή σφαίρα επιρροής χωρίς ωστόσο να έχουν φρουρά. Στη Λέσβο η πτολεμαϊκή παρουσία υπήρξε εντονότερη και διαρκέστερη. Κατά πάσα πιθανότητα οι Πτολεμαίοι ήλεγχαν κατά περιόδους το νησί ήδη από τη δεκαετία του 260 π.Χ., ενώ το απώλεσαν οριστικά μόλις στο τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ.⁴ Ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια για την τελευταία περίοδο

³ R. S. Bagnall, *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*, Leiden 1976, σσ. 168-169.

⁴ Βλ. την προαναφερθείσα μελέτη του R. S. Bagnall (υποσ. 3), ιδιαιτ. σσ. 159-168 καθώς επίσης και τις εργασίες των P. Brun, «Les Lagides à Lesbos: essai de chronologie», *ZPE* 85 (1991), σσ. 99-113 και G. Labarre, *Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et impériale*, Paris 1996, σσ. 53-61. Στις μελέτες αυτές προσφέρεται μια συνολική αποτίμηση της πτολεμαϊκής παρουσίας και επιρροής στο νησί και αναλύονται οι σχετικές - κυρίως επιγραφικές - μαρτυρίες. Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση του P. Brun ότι η Μυτιλήνη σε αντίθεση με την Ερσό και τη Μήθυμνα δεν βρέθηκε κάτω από την άμεση εξουσία των Πτολεμαίων, αλλά παρέμεινε μια φιλική, αλλά απολύτως αυτόνομη σε σχέση με το πτολεμαϊκό βασίλειο περιοχή.

της πτολεμαϊκής κυριαρχίας στη Λέσβο αποτελεί ο πάπυρος SB XIV 11943, 6-11 (219/218 ή 202/201 π.Χ.), ο οποίος διασώζει διοικητική αλληλογραφία υψηλά ισταμένων αξιωματούχων του πτολεμαϊκού κράτους σχετικά με την εισπραξη φόρων από τη Λέσβο και τη Θράκη. Αποστολέας είναι ο Διοικητής ή ένας υψηλόβαθμος υφιστάμενός του και παραλήπτης κάποιος Αφροδίσιος, ο οποίος πρέπει να κατείχε το αξίωμα είτε του Οικονόμου είτε κάποιου άλλου υψηλόβαθμου υφισταμένου του Διοικητή με οικονομικές αρμοδιότητες. Ο αποστολέας ζητά από τον παραλήπτη να τον ενημερώσει σε ποιο σημείο βρίσκεται η εισπραξη φόρων σε χρήμα, σιτάρι και άλλα είδη από τη Θράκη και τη Λέσβο και αν έχει ήδη λάβει μέρος αυτών. Η διαδικασία θυμίζει ανάλογες διοικητικές πρακτικές για την εισπραξη των προσόδων στην ίδια την Αίγυπτο και είναι διαφωτιστική για την οικονομική και δημοσιονομική διαχείριση του νησιού ως οργανικού τμήματος του πτολεμαϊκού βασιλείου λίγο πριν αυτό χαθεί οριστικά για την Αίγυπτο⁵.

2. Αξιολόγηση του αριθμού και της γεωγραφικής κατανομής των πηγών

Σημαντικό ρόλο για τη σωστή ερμηνεία των παπυρικών πηγών παίζει η κατανόηση των ιδιοτεροτήτων της διατήρησής τους και της γεωγραφικής και χρονικής τους κατανομής. Κατ' αρχάς πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο αριθμός των παπυρικών αναφορών στα δύο νησιά του ανατολικού Αιγαίου μπορεί να θεωρηθεί αρκετά μεγάλος, ιδίως αν ληφθούν υπ' όψιν η γεωγραφική τους απόσταση από την Αίγυπτο, οι δυσκολίες στην επικοινωνία κατά την αρχαιότητα και ο αποσπασματικός χαρακτήρας των σωζομένων πηγών. Οι μαρτυρίες καταδεικνύουν ότι αφενός Λέσβιοι και Χίοι εγκαταστάθηκαν στο βασίλειο των Πτολεμαίων έχοντας υπηρετήσει στον στρατό του Αλεξάνδρου ή σε μεταγενέστερη εποχή στον στρατό των

⁵ Αναλυτικότερα για το περιεχόμενο του ενδιαφέροντος αυτού κειμένου βλ. R. S. Bagnall, «Ptolemaic Foreign Correspondence in P. Tebt. 8», *JEA* 61 (1975), σσ. 168-180, του ιδίου, ό.π. (υποσ. 3), σσ. 166-168 και L. Robert, «Documents d'Asie Mineure», *BCH* 106 (1982), σσ. 309-378 (ιδιαιτ. σσ. 329-330).

Πτολεμαίων και αφετέρου ότι η Αίγυπτος διατηρούσε - τουλάχιστον τον 3^ο αι. π.Χ. - στενές εμπορικές σχέσεις με τα δύο αυτά νησιά του Αιγαίου.

Το γεγονός ότι ο αριθμός των μαρτυριών για Λέσβιους και Χίους δεν είναι ακόμη μεγαλύτερος οφείλεται σε δύο παράγοντες:

α) Η αναφορά της καταγωγής δεν ήταν υποχρεωτική στους παπύρους. Βεβαίως, από νομική άποψη οι Έλληνες της μητροπολιτικής Ελλάδας θεωρούνταν στην Αίγυπτο αλλοδαποί και ως εκ τούτου ανέφεραν κατά κανόνα την καταγωγή τους σε επίσημα δημόσια έγγραφα. Τούτο δεν συμβαίνει ωστόσο σε όλα τα παπυρικά κείμενα. Για παράδειγμα, όπως έχει σωστά επισημανθεί σε ανάλογα συμφραζόμενα⁶, η αναφορά του τόπου καταγωγής δεν ανήκε στις συνήθειες του επιχειρηματικού κόσμου κατά την πτολεμαϊκή εποχή. Επίσης, δεν απαντούν παρά μόνο σπανίως εθνικά ονόματα σε κείμενα ιδιωτικού χαρακτήρα. Έτσι, για παράδειγμα, στον P.Tebt. III.1 815, απόσπ. 10 στήλη I 2 (223/222 π.Χ.) ο Κτήσαρχος, ο γιος του Τιμοφάνους, αναφέρει ότι είναι ένας *Χίος τής έπιγονής*, γιατί αυτό απαιτεί ο τύπος του εγγράφου (συμφωνητικό για την επίλυση δικαστικής διαμάχης με συμβιβασμό). Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Αγαθίνου, του γιου του Ερμιά, ο οποίος λειτουργεί ως μάρτυρας στο μισθωτήριο γης BGU X 1946 (213/212 π.Χ.). Ο επίσημος χαρακτήρας του εγγράφου επέβαλε την πλήρη δήλωση των στοιχείων του μάρτυρα, ο οποίος χαρακτηρίζεται στους στ. 15-16 του παπύρου ως *Μυτιληναίος τής έπιγονής*. Αν οι αναφορές στον Κτήσαρχο και στον Αγαθίνο γίνονταν, για παράδειγμα, σε μια ιδιωτική επιστολή είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτοί θα αναφέρονταν μόνο με το όνομα και ίσως το πατρώνυμό τους, αλλά όχι με την ιδιότητά τους ως *Χίος* ή *Μυτιληναίος τής*

⁶ J. Bingen, «Les papyrus ptolémaïques et la diaspora achaienne», στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989. Achaia und Elis in der Antike. Akten des 1. Internationalen Symposiums. Athen, 19.-21. Mai 1989* [Μελετήματα 13], Αθήνα 1991, σσ. 61-66 (ιδιαιτ. σσ. 65-66).

έπιγονής αντίστοιχα. Συνεπώς, πρέπει να υπολογίζουμε ότι ακόμη και σε περιοχές με ικανοποιητική τεκμηρίωση, όπως ο Αρσινοίτης νομός, οι μέχρι σήμερα δημοσιευμένοι πάπυροι μνημονεύουν ένα μικρό ποσοστό των Λέσβιων και των Χίων που έζησαν και έδρασαν εκεί.

Το να αποπειραθεί κανείς να ανιχνεύσει την καταγωγή προσώπων - όπου αυτή δεν παραδίδεται - επί τη βάση του ονόματός τους είναι εγχείρημα γοητευτικό αλλά συνάμα επισφαλές. Δεν είναι απίθανο, για παράδειγμα, κάποιος από τους κατόχους του σχετικώς διαδεδομένου στους παπύρους ονόματος Άρίων να είναι Λέσβιος, οι οποίοι έλαβαν το όνομά τους προς τιμήν του περίφημου Μηθυμναίου συμπατριώτη τους, που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1, 23) εφηύρε, ονόμασε και δίδαξε στην Κόρινθο τον διθύραμβο. Πολλές άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, όπως για παράδειγμα αυτή του Κορίνθιου χιλίαρχου Αλκαίου, που έζησε τον 3^ο αι. π.Χ.⁷, καταδεικνύουν ότι ονόματα λογοτεχνών και καλλιτεχνών γίνονταν γρήγορα αντικείμενο της κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς και υιοθετούνταν και από Έλληνες άλλων περιοχών. Διαφορετικά είναι τα πράγματα με τα εθνικά ονόματα τα οποία καταλήγουν να χρησιμοποιούνται ως κύρια. Τέτοια μοιάζει να είναι η περίπτωση του γυναικείου ονόματος Χία, που εμφανίζεται κατά την ύστερη αρχαιότητα σε δύο παπύρους από τον Ερμπολίτη νομό της Αιγύπτου⁸. Το όνομα αυτό, το οποίο δεν παραδίδεται αλλού, προέρχεται πιθανώς από το εθνικό Χία, το οποίο από δηλωτικό του τύπου καταγωγής της κατόχου του κατέληξε ενδεχομένως να χρησιμοποιείται ως κύριο όνομα.

β) Ο δεύτερος παράγων σχετίζεται με τη γεωγραφική κατανομή των υπαρχουσών μαρτυριών, η οποία με τη σειρά της συνδέεται με τις γενικότερες συνθήκες διατήρησης και εύρεσης των παπύρων. Λόγω του υγρού κλίματος του Δέλτα του ποταμού Νείλου έχουν καταστραφεί σχεδόν όλοι οι προερχόμενοι από την εύφορη και με σημαντικές πόλεις κοσμούμενη Κάτω (Βόρεια) Αίγυπτο. Το μεγαλύτερο μέρος

⁷ BGU X 1978, 3 (247-221 π.Χ.).

⁸ M.Chr. 71, 2 (462 μ.Χ.) και BGU XII 2156, 5 (483 μ.Χ.).

των προερχόμενων από τη μητροπολιτική Ελλάδα νέων κατοίκων του πολεμαϊκού βασιλείου εγκαταστάθηκε στην Κάτω Αίγυπτο και κυρίως στην Αλεξάνδρεια. Η καταστροφή των παπύρων σε εκείνη την περιοχή σήμανε και την απώλεια σημαντικών πληροφοριών για τη ζωή και τη δράση όχι μόνο των Λέσβιων και των Χίων αλλά και του συνόλου των Ελλήνων και των λοιπών εθνικών ομάδων που ζούσαν εκεί. Μεταξύ άλλων δεν διαθέτουμε άμεσες πληροφορίες για τη ναυτική και εμπορική δραστηριότητα των Λέσβιων και Χίων, η οποία σίγουρα επικεντρωνόταν στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας και των άλλων πόλεων της μεσογειακής παραλίας της Αιγύπτου. Ότι υπήρχαν τέτοιες εμπορικές σχέσεις προκύπτει από την ύπαρξη προϊόντων και αγγείων / μέτρων που χαρακτηρίζονται ως λεσβιακά ή χιώτικα και στα οποία θα αναφερθούμε πιο κάτω. Οι σωζόμενες μαρτυρίες προέρχονται κυρίως από τον Αρσινοίτη. Ο εύφορος αυτός νομός της Μέσης Αιγύπτου φαίνεται ότι υπήρξε κατά την ελληνιστική εποχή το κέντρο εγκατάστασης Λέσβιων και Χίων, όπως και άλλων Ελλήνων, νοτίως του Δέλτα, πράγμα που έχει να κάνει και με την παραχώρηση εκεί εκτάσεων στους κληρούχους στρατιώτες του πολεμαϊκού στρατού. Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες πιστοποιούν ωστόσο την παρουσία Λέσβιων και Χίων τόσο στην Κάτω όσο και στην Άνω Αίγυπτο⁹ και αποτελούν εγγύηση ότι η σπανιότητα παπυρικών μαρτυριών από αυτές τις περιοχές οφείλεται μόνο σε σύμπτωση.

3. Η χρονική κατανομή των πηγών - Η κατάσταση τον 3^ο αι. π.Χ.: Στρατιώτες και απόγονοι στρατιωτών του Μ. Αλεξάνδρου και των Λαγιδών

Η χρονική διασπορά των μέχρι σήμερα δημοσιευμένων μαρτυριών θέτει τον ερευνητή εκ πρώτης όψεως ενώπιον ενός ερμηνευτικού προβλήματος. Σχεδόν το σύνολο των μαρτυριών προέρχεται από την πρώιμη πολεμαϊκή περίοδο, καθώς μετά το πέρας του 3^{ου} αι. π.Χ. οι πηγές σιγούν. Ότι Λέσβιοι συμμετείχαν στον στρατό του Αλεξάνδρου είναι γνωστό από

⁹ Βλ. π.χ. τις μαρτυρίες που καταλογογραφούνται στον Πίνακα II.

φιλολογικές πηγές. Δύο από αυτούς, οι Μυτιληναίοι αδελφοί Ερίγιος και Λαομέδων, είχαν μάλιστα εκεί ηγετική θέση και ξεχώρισαν για τις ικανότητές τους¹⁰. Κατά τη μεταγενέστερη εποχή Λέσβιοι και Χίοι εμφανίζονται συχνά στους στρατούς των ελληνιστικών βασιλείων ως στρατιώτες και μισθοφόροι¹¹. Η εικόνα αυτή, την οποία μας παραδίδουν οι μη παπυρικές πηγές, επιβεβαιώνεται και από τους παπύρους. Οι πλείστες μαρτυρίες για Λέσβιους και Χίους αφορούν σε στρατιώτες, μισθοφόρους και παλαίμαχους του στρατού του Αλεξάνδρου και των Λαγιδών ή στους απογόνους τους. Πρόκειται δηλαδή είτε για ενεργούς στρατιωτικούς – τέτοιες είναι οι περιπτώσεις του Μηθυμναίου στρατηγού Λυσία στον PSI V 513, 13 (251 π.Χ.), του Χίου Μενελάου στον P.Petr.² I 16, 61 (236/235 π.Χ.), ο οποίος χαρακτηρίζεται ως *έκατοντάρουργος κληρούχος*, και του ανώνυμου Λέσβιου στον P. Frankf. 7, Verso 2 (μετά το 218/217 π.Χ.) – είτε για πρόσωπα που συνδέονται με το στράτευμα όπως οι προαναφερθέντες Αγαθίνος και Κτήσαρχος, οι οποίοι αποκαλούνται *Μυτιληναῖος* και *Χῖος τῆς ἐπιγονῆς* αντίστοιχα, με μια έκφραση δηλαδή, η οποία πιθανώς χαρακτήριζε απογόνους παλαιών στρατιωτών οι οποίοι είχαν ακόμη κάποια σχέση με τον πολεμαϊκό στρατό, ενδεχομένως ως ένα είδος εφεδρων¹². Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για την παροχή κλήρου σε στρατιωτικό από τη Λέσβο μάς προσφέρει

¹⁰ Βλ. π.χ. M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris 1949 (τόμος 1) και 1950 (τόμος 2), ιδιαιτ. τ. 1, σσ. 232-233.

¹¹ Αναλυτικότερα βλ. M. Launey, *ό.π.* (υποσ. 10), τ. 1, σσ. 232-233 (για τους Λέσβιους) και σ. 234 (για τους Χίους). Για μια προσωπογραφία των Λέσβιων και των Χίων στους ελληνιστικούς στρατούς βλ. τ. 2, σσ. 1147-1148 (Λέσβιοι) και σ. 1151 (Χίοι).

¹² Για την ερμηνεία αυτή βλ. C. A. La'da, «Who were those 'of the Epigone'?, στο B. Kramer κ.ά. (επιμ.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses. Berlin, 13.-19.8.1995* [APF Beiheft 3], Stuttgart - Leipzig 1997, τ. 1, σσ. 563-569. Αντιθέτως, ο Δ. Καλτσάς υποστηρίζει στα σχόλιά του στον P.Heid. VIII 417, 20 (σσ. 201-202) ότι *οί τῆς ἐπιγονῆς* δεν είχαν καμία απολύτως σχέση με το στράτευμα. Για την προγενέστερη βιβλιογραφία σχετικά με τον όρο *οἱ τῆς ἐπιγονῆς* βλ. τις ανωτέρω δύο εργασίες όπως επίσης και B. Kramer, CPR XVIII, σσ. 72-73.

ο PSI V 513. Εκεί ο Ζήνων, ένα ισχυρό πρόσωπο της εποχής στον Αρσινοΐτη νομό της Αιγύπτου, λαμβάνει διαταγή από τον νομάρχη Μαΐμαχο να παραχωρήσει κλήρους σε τέσσερις υψηλόβαθμους στρατιωτικούς αξιωμα-τούχους, ανάμεσά τους και στον Μηθυμναίο στρατηγό Λυσία. Έχουμε δηλαδή εδώ το απτό παράδειγμα ενός στρατιωτικού από τη Λέσβο ο οποίος λαμβάνει γη στη Μέση Αίγυπτο ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που προσέφερε στον πτολεμαϊκό στρατό. Η μεταγενέστερη τύχη του Λυσία δεν μας είναι γνωστή. Θα ήταν εύλογο ωστόσο να υποθέσουμε ότι η δωρεά ακίνητης περιουσίας την οποία έλαβε θα συνετέλεσε στην παραμονή τόσο του ιδίου όσο και των απογόνων του στην Αίγυπτο μετά το πέρας της στρατιωτικής του θητείας.

Τα χωρία που αναφέραμε δεν σημαίνουν βεβαίως ότι οι μόνοι Λέσβιοι και Χίοι που βρίσκονταν στην Αίγυπτο ήταν στρατιωτικοί. Πέρα από το ότι έχουμε και μαρτυρίες για πρόσωπα που δεν ανήκουν στον πτολεμαϊκό στρατό με τη στενότερη έννοια (τέτοια είναι η προαναφερθείσα περίπτωση των ατόμων που χαρακτηρίζονται ως *οί τῆς ἐπιγονῆς*), μπορούμε να εικάσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των απολεσθέντων λόγω των κλιματολογικών συνθηκών κειμένων που περιείχαν πληροφορίες για Λέσβιους και Χίους αφορούσε σε μη στρατιωτικούς. Σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να ζουν και νοτίως του Δέλτα, οι πλείστοι των εμπόρων και ναυτικών δραστηριοποιούνταν στα παράλια της Μεσογείου και στις πόλεις της Κάτω Αιγύπτου, στις περιοχές δηλαδή που βρίσκονταν γεωγραφικώς εγγύτερα στους εμπορικούς δρόμους, ήταν πλουσιότερες και ως εκ τούτου ελκυστικές για εμπορική δραστηριότητα. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στην εξαφάνιση των σχετικών με αυτούς μαρτυριών.

4. Η κατάσταση μετά τον 3^ο αι. π.Χ. - Η έλλειψη μαρτυριών

Ένα βασικό ερώτημα που τίθεται είναι τι συνέβη κατά την περίοδο που ακολούθησε τον 3^ο αι. π.Χ. Γιατί δεν εμφανίζονται πλέον στους παπύρους πρόσωπα που να φέρουν τα εθνικά Λέσβιος και Χίος. Το φαινόμενο σχετίζεται με γενικότερες τάσεις στη χρήση των εθνικών ονομάτων. Η χρονική κατανομή των μαρτυριών συνάδει με τη γενικότερη κατανομή των εθνικών ονομάτων κατά την πτολεμαϊκή περίοδο. Όπως διαπιστώθηκε σε πρόσφατη έρευνα¹³ έχουν σωθεί 17 μαρτυρίες για πραγματικά εθνικά ονόματα από τον 4^ο αι. π.Χ., 782 από τον 3^ο αι. π.Χ., 245 από τον 2^ο αι. π.Χ. και 19 από τον 1^ο αι. π.Χ. Ο τρίτος αιώνας παρουσιάζεται συνεπώς ως η περίοδος με τις περισσότερες μαρτυρίες.

Η εξήγηση για τη μείωση του αριθμού των εθνικών ονομάτων στους παπύρους μετά τον 3^ο αι. π.Χ. δεν πρέπει να αναζητηθεί στην εξαφάνιση των προερχόμενων από περιοχές εκτός Αιγύπτου προσώπων αλλά αφενός στην εξέλιξη της αιγυπτιακής κοινωνίας κατά τους επόμενους αιώνες και αφετέρου στα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα της εποχής. Οι Έλληνες οι οποίοι ήρθαν με τον Μ. Αλέξανδρο και συγκρότησαν αργότερα το κράτος των Πτολεμαίων ήταν κατά κύριο λόγο Μακεδόνες, προέρχονταν όμως και από άλλες ελληνικές περιοχές. Κατά τον πρώτο αιώνα της παρουσίας τους στην Αίγυπτο η αναφορά της καταγωγής τους ήταν χρήσιμη και είχε νόημα αφού αντανάκλουσε πραγματικούς δεσμούς με τον τόπο προέλευσης και υπαρκτές διαφορές ως προς τις άλλες ομάδες ελληνικού πληθυσμού. Με την πάροδο των χρόνων η ιστορική μνήμη όσον αφορά στην τοπική καταγωγή μοιάζει να αμβλύνθηκε με αποτέλεσμα η μνεία της να καταστεί λιγότερο σημαντική. Σε

¹³ C. A. La'da, *Ethnic Designations in Hellenistic Egypt*, Διδ. διατριβή, Cambridge 1996, τ. 1, σσ. 86-92 (η εργασία αυτή, η οποία δεν ταυτίζεται με την προσωπογραφία η οποία αναφέρθηκε στην υποσημείωση 2, αποτελεί θεωρητική μελέτη των εθνικών ονομάτων και θα δημοσιευθεί προσεχώς ως μονογραφία).

σύγχρονα πολυπολιτισμικά κράτη οι απόγονοι των μεταναστών τείνουν μετά την τρίτη ή τέταρτη γενιά να αφομοιωθούν προς την κοινωνία υποδοχής. Κάτι ανάλογο – και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό καθώς επρόκειτο για ομοεθνείς της άρχουσας δυναστείας των Πτολεμαίων – πρέπει να συνέβη και στην περίπτωση των Λέσβιων και Χίων. Αν και θεωρητικώς όσοι δεν εντάχθηκαν στο σώμα των πολιτών των τριών «ελληνικών» πόλεων της πτολεμαϊκής Αιγύπτου (δηλ. της Αλεξάνδρειας, της Ναυκράτιδος και της Πτολεμαίδος) συνέχισαν να θεωρούνται άποικοι, πολίτες των πόλεων της μητροπολιτικής Ελλάδας από τις οποίες προέρχονταν οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους, στην πράξη πρέπει από ένα χρονικό σημείο και έπειτα να άρχισαν να αισθάνονται περισσότερο πολίτες του πτολεμαϊκού βασιλείου και λιγότερο απόγονοι κατοίκων της μητροπολιτικής Ελλάδας. Δεν πρέπει να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι η πολιτική των Πτολεμαίων στόχευε στην ομογενοποίηση όλων των υπηκόων του βασιλείου, και μάλιστα όχι μόνο των Ελλήνων μεταξύ τους αλλά και των Ελλήνων με τις λοιπές εθνικές ομάδες. Αυτό το στόχο υπηρετούσαν ποικίλες πολιτικές επιλογές των Πτολεμαίων στο θρησκευτικό και στο διοικητικό επίπεδο, όπως ο θρησκευτικός συγκρητισμός, η ίση μεταχείριση των εθνικών ομάδων, η χρησιμοποίηση γηγενών σε σημαντικές θέσεις της διοίκησης κτλ.¹⁴ Η συνειδητή απόφαση για την προαγωγή της ομογενοποίησης της πτολεμαϊκής κοινωνίας συνέβαλε στη μείωση των αναφορών στην τοπική καταγωγή από τον 2^ο αι. π.Χ. Εκτός από τις εσωτερικές εξελίξεις η έλλειψη μαρτυριών έχει σίγουρα σχέση και με την πολιτική απαγκίστρωση των Λαγιδών από τη μητροπολιτική Ελλάδα. Από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η Αίγυπτος χάνει βαθμιαία τις εξωτερικές της κτήσεις και σύντομα αποκόπτεται από το Αιγαίο. Όπως ήδη αναφέραμε, η στροφή

¹⁴ Για την πολιτική της ίσης μεταχείρισης και της παροχής ίσων ευκαιριών στους Έλληνες, τους Αιγύπτιους και τις λοιπές εθνότητες που ζούσαν στο πτολεμαϊκό βασίλειο βλ. π.χ. K. Goudriaan, *Ethnicity in Ptolemaic Egypt*, Amsterdam 1988 και J. Méléze-Modrzejewski, «Le statut des Hellènes dans l'Égypte lagide: Bilan et perspectives de recherches», *REG* 96 (1983), σσ. 241-268.

από τον 3^ο στον 2^ο αι. π.Χ. πρέπει να υπήρξε η τελευταία περίοδος παρουσίας και επιρροής των Πτολεμαίων στη Λέσβο, ενώ η Χίος είχε προ πολλού πάψει να ανήκει στην άμεση σφαίρα επιρροής τους. Η βαθμιαία απομάκρυνση των Λαγιδών από τα πολιτικο-στρατιωτικά τεκταινόμενα στο Αιγαίο απέκοψε πολλές γέφυρες επικοινωνίας της Λέσβου και της Χίου με την Αίγυπτο και προσανατόλισε το ενδιαφέρον αμφοτέρων των πλευρών προς άλλες κατευθύνσεις.

5. Εμπορικές ανταλλαγές και εξαγόμενα προϊόντα της Λέσβου και της Χίου στην Αίγυπτο

Ενώ η εξαγωγική δραστηριότητα της Αιγύπτου προς τις περιοχές του Αιγαίου όσον αφορά στην προμήθεια σίτου είναι από καιρό γνωστή¹⁵, τα παπυρικά έγγραφα μαρτυρούν ότι οι εμπορικές σχέσεις υπήρξαν αμφίδρομες. Στους παπύρους απαντούν γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα προερχόμενα από τη Χίο και τη Λέσβο, τα οποία εξαγόταν στην Αίγυπτο. Μια μαρτυρία για εξαγωγή κρασιού προσφέρει ο PSI IV 413, 12-18 (περ. μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.). Πρόκειται για παπυρική επιστολή στην οποία ο αποστολέας παρακαλεί τον αποδέκτη να του αποστείλει ένα κεράμιο γλυκό λεσβιακό ή χιώτικο κρασί. Από τη διατύπωση της παράκλησης προκύπτει ότι το λεσβιακό κρασί κάθε άλλο παρά άγνωστο πρέπει να ήταν εκείνη την εποχή στην Αίγυπτο. Το ίδιο - και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό - ισχύει για το χιώτικο κρασί, το οποίο ήταν το βασικό εξαγωγικό προϊόν της Χίου προς την Αίγυπτο. Τη δεύτερη θέση στον κατάλογο των εξαγομένων προς την Αίγυπτο χιακών προϊόντων καταλαμβάνει το τυρί¹⁶. Αξιοσημείωτο

¹⁵ Για τον σημαντικό ρόλο της Αιγύπτου στον εφοδιασμό των νησιών του Αιγαίου με σιτηρά βλ. π.χ. L. Casson, *Ancient Trade and Society*, Detroit 1984, ιδιαιτ. κεφ. 3: The Grain Trade of the Hellenistic World (σσ. 70-95). Για μια χαρακτηριστική περίπτωση εφοδιασμού των νησιών του Αιγαίου από την Κυρηναϊκή βλ. SEG IX 2 μαζί με τη μελέτη του P. Brun, «La stèle des céréales de Cyrène et le commerce du grain en Egée au IVe s. av. J. C.», *ZPE* 99 (1993), σσ. 185-196.

¹⁶ Για το τυρί στους ελληνικούς παπύρους της Αιγύπτου αλλά και

είναι το γεγονός ότι τα εξαγόμενα χιακά προϊόντα προέρχονται τόσο από τη γεωργική όσο και από την κτηνοτροφική παραγωγή του νησιού, πράγμα που υποδηλώνει την ισόρροπη ανάπτυξη της οικονομίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σε αυτά τα συμφραζόμενα ο P.Cair.Zen. I 59033, 12 (257 π.Χ.), στον οποίο απαντά μια ποικιλία συκιάς, η οποία χαρακτηρίζεται ως χία. Πιθανώς πρόκειται για ποικιλία η οποία μεταφέρθηκε από τη Χίο στην Αίγυπτο το πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., μια εποχή κατά την οποία οι Πτολεμαίοι προσπάθησαν συνειδητά να εμπλουτίσουν τη γεωργική παραγωγή του βασιλείου τους με προϊόντα που παράγονταν στη μητροπολιτική Ελλάδα. Άξιο σχολιασμού είναι επίσης το ότι οι μαρτυρίες για προϊόντα της Λέσβου και της Χίου στην Αίγυπτο περιορίζονται στον 3^ο αι. π.Χ. Τούτο πρέπει να αποδοθεί σε δύο λόγους, οι οποίοι αναφέρθηκαν ήδη με άλλες αφορμές. Πρώτον, το γεγονός ότι από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. το κράτος των Πτολεμαίων άρχισε να χάνει τις εξωτερικές του κτήσεις και μαζί τη στενή επαφή του με τα νησιά του Αιγαίου πρέπει να οδήγησε στη μείωση των εισαγωγών. Στην Αλεξάνδρεια συνέχισαν, βεβαίως, να φτάνουν κάθε είδους προϊόντα από το Αιγαίο, ο αριθμός τους όμως πρέπει να ήταν μικρότερος σε σύγκριση με τον 3^ο αι. π.Χ. και συνεπώς έβρισκαν δυσκολότερα το δρόμο προς τη Μέση και Άνω Αίγυπτο. Ο δεύτερος λόγος αφορά στη βαθμιαία εισαγωγή νέων καλλιεργειών για να αντιμετωπισθεί η ζήτηση αγροτικών προϊόντων (π.χ. διαφόρων ποικιλιών δημητριακών, κρασιού κτλ.) τα οποία δεν παράγονταν - ή δεν παράγονταν σε μεγάλες ποσότητες - στη φαραωνική Αίγυπτο, ήταν όμως ιδιαίτερος προσφιλή στους προερχόμενους από την Ελλάδα

ειδικότερα για τις εισαγωγές τυριού από τη Χίο και τα άλλα νησιά του Αιγαίου, οι οποίες μαρτυρούνται στους παπύρους της πρώιμης πτολεμαϊκής εποχής (κυρίως στο αρχείο του Ζήνωνος), βλ. H.-J. Drexhage, «Der Handel, die Produktion und der Verzehr von Käse nach den griechischen Papyri und Ostraka», *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 15.2 (1996), σσ. 33-41.

νέους κατοίκους του βασιλείου¹⁷. Τα προϊόντα αυτά εισάγονταν κατά την πρώιμη πτολεμαϊκή εποχή από τη μητροπολιτική Ελλάδα. Το γεγονός ότι η Αίγυπτος απέκτησε βαθμιαία σχετική αυτάρκεια στην παραγωγή τους οδήγησε στη μείωση των εισαγωγών και στην εξαφάνιση των αντίστοιχων ονομασιών προέλευσης.

Ένδειξη για την ύπαρξη εμπορικών ανταλλαγών και μάλιστα εξαγωγών από τη Λέσβο και τη Χίο προς την Αίγυπτο αποτελεί η ιδιαίτερα συχνή εμφάνιση στους ελληνικούς παπύρους των αγγείων / μέτρων *λέσβιον*, *διλέσβιον*, *χίον* και *ήμχιον*¹⁸, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και μέτρηση τόσο υγρών (κρασιού και πιο σπάνια μελιού) όσο και στερεών (ελιών και πιο σπάνια φουντουκιών). Το ότι αυτά τα μέτρα / αγγεία σχετίζονται με τη Λέσβο και τη Χίο προκύπτει από την ύπαρξη πολυάριθμων ανάλογων αγγείων και μέτρων τα οποία έλκουν την ονομασία τους από τοπωνύμια εντός και εκτός Αιγύπτου¹⁹. Προφανώς πρόκειται για αγγεία τα οποία χρησιμοποιούνταν στους εκάστοτε τόπους και

¹⁷ Βλ. αναλυτικά D. J. Crawford, «Food: Tradition and Change in Hellenistic Egypt», *World Archaeology* 11 (1979), σσ. 136-146.

¹⁸ Βλ. N. Kruit - K. Worp, «Geographical Jar Names: Towards a Multi-Disciplinary Approach», *APF* 46.1 (2000), σσ. 65-146 (ιδιαιτ. για το *λέσβιον* βλ. σσ. 88-89 και για το *χίον* σσ. 94-97) και R. M. Fleischer, *Measures and Containers in Greek and Roman Egypt*, Διδ. Διατριβή, New York 1956, σ. 44. Για το *διλέσβιον* βλ. επίσης K. A. Worp, «A Survey of ἀπλᾶ, δι(δι)πλᾶ and τριπλᾶ Measures in the Papyri», *ZPE* 131 (2000), σσ. 145-149 (ιδιαιτ. σ. 146).

¹⁹ Για να περιοριστούμε εδώ μόνο στα αγγεία και μέτρα που απαντούν στους παπύρους και σχετίζονται με τοπωνύμια εκτός Αιγύπτου, πβ. *ἀδριανή*, *ἀνεμούριον*, *ἀσκαλώνιον*, *γαζίτιον*, *ἐφέσιον*, *θάσιον*, *θηβαῖον* ή *θηβαϊκόν*, *ιταλικόν*, *κνίδιον*, *κολοφώνιον*, *κορακήσιον* ή *κορακησιωτικόν*, *κορινθιουργής*, *κουριακόν*, *κρητικόν*, *κυμασαλικόν*, *κῶον*, *λα(ο)δικηνόν*, *λευκάδιον*, *λύκιον*, *μαιόνιον*, *μασσαλιτανόν*, (ή) *μαῦρα*, *μιλήσιον*, *παγατικόν*, *πάριον*, *πάφιον*, *πεπαρήθιον*, *ρόδιακόν* ή *ρόδιον*, *σάμιον*, *τυμωλιτικῆ* ή *τυμωλιτίμιον*. Αναλυτικά βλ. τη χρησιμότητα μελέτη των N. Kruit - K. Worp, ό.π. (υποσ. 18). Για μερικές προσθήκες στο άρθρο αυτό βλ. N. Kruit - K. Worp, «An Overlooked 'Arsinoitikon'», *APF* 47.1 (2001), σσ. 99-100. Πβ. επίσης και R. M. Fleischer, ό.π. (υποσ. 18), σσ. 41-43.

μέσω του εμπορίου έγιναν γνωστά και στην Αίγυπτο. Η υιοθέτηση και διάδοσή τους στην καθημερινή ζωή της Αιγύπτου αποδεικνύει πόσο εκτεταμένο υπήρξε το δίκτυο των εμπορικών συναλλαγών του πτολεμαϊκού βασιλείου με ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο. Όχι μικρότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα προϊόντα τα οποία φυλάσσονταν σε αυτά τα αγγεία. Βεβαίως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι αγγεία προερχόμενα από τη Λέσβο και τη Χίο χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου για την αποθήκευση τοπικών αιγυπτιακών προϊόντων μετά την κατανάλωση των προϊόντων τα οποία αρχικώς περιείχαν. Σε αρκετές περιπτώσεις ωστόσο μπορούμε να εικάσουμε με μεγάλη πιθανότητα ότι τα μαρτυρούμενα προϊόντα εισήχθησαν από τη Λέσβο και τη Χίο συσκευασμένα στα εν λόγω λεσβιακά και χιώτικα αγγεία. Αν έχουν έτσι τα πράγματα, τότε αυξάνονται θεαματικά οι μαρτυρίες για χιώτικο κρασί στους παπύρους²⁰ ενώ προστίθενται στα προϊόντα που εισάγονταν από τη Χίο φουντούκια (*κάρνα Ποντικά*)²¹ και ενδεχομένως μέλι και ελιές²². Ο μεγάλος αριθμός των μαρτυριών για χιώτικο κρασί σε συνάρτηση με το ότι η εισαγωγή του επιβαρυνόταν με ιδιαίτερος υψηλούς τελωνειακούς δασμούς της τάξης του 50% επί της αξίας του²³ αποδεικνύει ότι ήταν αγαπητό στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Δεν θα ήταν κανείς μακριά από την αλήθεια, αν υπέθετε ότι το κρασί από τη Χίο, όπως και άλλα εισαγόμενα

²⁰ Για οικονομία χώρου και λόγω του ότι η ορθότητα αυτής της υπόθεσης δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί σε κάθε περίπτωση χωριστά, δεν συμπεριλαμβάνω αυτά τα χωρία στον πίνακα Ι, όπου καταλογογραφούνται μαρτυρίες για εισαγόμενα προϊόντα από τη Χίο (μία εξαίρεση κάνω για τον P.Cair.Zen. I 59110, 28-29, για τον οποίο οι N. Kruit - K. Worp, ό.π. [υποσ. 18], σ. 69 υποστήριξαν πειστικά ότι το κρασί το οποίο αναφέρεται εκεί προέρχεται από τη Χίο). Για έναν πλήρη κατάλογο με τα σχετικά χωρία βλ. N. Kruit - K. Worp, ό.π. (υποσ. 18), ιδιαιτ. σσ. 94-97.

²¹ Βλ. P.Cair.Zen. I 59012, 48 (259 π.Χ.): ... *καρύων Ποντικῶν χιον α κτλ.*

²² Για τα δύο τελευταία προϊόντα βλ. N. Kruit - K. Worp, ό.π. (υποσ. 18), σσ. 96-97.

²³ Πβ. P.Cair.Zen. I 59012 (259 π.Χ.).

προϊόντα από την Ελλάδα, είχε θέση ταξικού συμβόλου στην πτολεμαϊκή κοινωνία του 3^{ου} αι. π.Χ. Την υπόθεση αυτή ενισχύει ο P. Cair.Zen. IV 59682 (258-256 π.Χ.), στον οποίο σημαντικά πρόσωπα λαμβάνουν κρασί σε *θάσια* και *χία*, ενώ στο υπηρετικό προσωπικό διανέμεται ντόπιο αιγυπτιακό κρασί²⁴. Η ύπαρξη εμπορικών σχέσεων της Χίου με την Αίγυπτο επαληθεύεται τέλος και από αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως από την εύρεση χιακών αμφορέων και άλλων αγγείων σε αιγυπτιακό έδαφος²⁵.

6. Πολιτισμικές επιρροές

Το μεγαλύτερο μέρος των παπυρικών μαρτυριών αφορά σε πρόσωπα ή προϊόντα του υλικού βίου. Αξιοσημείωτη είναι ωστόσο και η πνευματική διάσταση των ανταλλαγών της Λέσβου και της Χίου με την Αίγυπτο. Ότι υπήρχε επικοινωνία σε πνευματικό επίπεδο μεταξύ των περιοχών αυτών το γνωρίζουμε από φιλολογικές πηγές οι οποίες μεταξύ άλλων μαρτυρούν την επίσκεψη φημισμένων Λέσβιων και Χίων στην Αίγυπτο και την αυλή των Πτολεμαίων, όπως του περιπατητικού φιλόσοφου Θεόφραστου από την Ερεσό και του ιστορικού, ρήτορα και φιλόσοφου Θεόπομπου από τη Χίο. Ο Χίος ή (κατ' άλλες πηγές) Σάμιος Θεόδοτος υπήρξε σύμβουλος στην αυλή του Πτολεμαίου ΙΓ' και διδάσκαλος του Πτολεμαίου ΙΔ', ώσπου η σταδιοδρομία του βρήκε άδοξο τέλος με την ενεργό ανάμειξη των Ρωμαίων στα πράγματα της Αιγύπτου. Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία για την πολιτισμική επιρροή της Λέσβου στο επίπεδο του καθημερινού βίου προσφέρει ο πάπυρος P.Cair.Zen. III 59445 (μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.). Το κείμενο, που γράφτηκε στην Αλεξάνδρεια, διασώζει την απάντηση ενός Αλεξανδρινού ζωγράφου στον Διότιμο, τον υποδιοικητή

²⁴ Σχετικώς πβ. και N. Kruit - K. Worp, *ό.π.* (υποσ. 18), σ. 96.

²⁵ Βλ. για παράδειγμα την εύρεση χιακών αμφορέων και λαγύνων στον Αθριβίτη νομό της Κάτω Αιγύπτου, οι οποίοι χρονολογούνται στον 2^ο αι. π.Χ., πβ. Z. Sztetyło, *Pottery Stamps. Tell Atrib 1985-1995. I: Karol Myśliwiec, Rescue Excavations* [Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences 34], Varsovie 2000, σσ. 57 και 132.

του Απολλώνιου, ενός ισχυρού προσώπου εκείνης της εποχής. Ο Διότιμος είχε ζητήσει από τον ζωγράφο προσφορά για την εικονογράφηση της οικίας του στον Αρσινοΐτη νομό²⁶. Ο ζωγράφος απαντά στον εύπορο πελάτη του και προσφέρεται μεταξύ άλλων να φιλοτεχνήσει διακοσμητικό μοτίβο, το οποίο ονομάζει *Λέσβιον κυμάτιον*, στην επτάκλινη τραπεζαρία της οικίας. Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του διακοσμητικού μοτίβου ανήκει το ότι ήταν ανάγλυφο και όχι μόνο ζωγραφιστό²⁷. Είναι αξιοσημείωτο το ότι η συγκεκριμένη τεχνοτροπία είχε γίνει γνωστή πέρα των ορίων της Λέσβου με το όνομα του νησιού από το οποίο προερχόταν. Είναι χαρακτηριστικό για την ευρεία διάδοσή της ότι απαντά μεταξύ άλλων τόσο στην Αθήνα της κλασικής εποχής²⁸ όσο και δύο αιώνες αργότερα στην κοσμοπολίτικη Αλεξάνδρεια, στην οποία ο κάτοικος του Αρσινοΐτη νομού αναζήτησε την καλύτερη κατά το δυνατόν αισθητική επιλογή για τη διακόσμηση της οικίας του.

Οι πάπυροι είναι πολύτιμοι μάρτυρες της παρουσίας των Λέσβιων και των Χίων στον πολύχρωμο κόσμο της ελληνιστικής ανατολικής Μεσογείου. Η δημοσίευση νέων παπυρικών ευρημάτων θα διευρύνει ακόμη περισσότερο τις γνώσεις μας για την ιστορική πορεία των δύο αιγαιοπελαγίτικων νησιών και τις σχέσεις τους με την ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, το απώτατο προς νότον όριο της πολιτισμικής εξάπλωσης του Ελληνισμού στον μεσογειακό κόσμο κατά την αρχαιότητα.

²⁶ Αναλυτικά γι' αυτήν την οικία, η οποία είναι από τις πιο γνωστές της αρχαιότητας, βλ. G. Husson, *OIKIA. Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs*, Paris 1983, σσ. 302-306.

²⁷ Για το (*Λέσβιον*) *κυμάτιον* βλ. G. Husson, ό.π. (υποσ. 26), σ. 224 και κυρίως τη μελέτη του St. Altekamp, «Griechische Architekturoornamentik: Fachterminologie im Bauhandwerk?», *ZPE* 80 (1990), σσ. 33-64, στην οποία παρέχεται εξονυχιστική ανάλυση του όρου επί τη βάση αρχαιολογικών, επιγραφικών και φιλολογικών μαρτυριών (για τον P.Cair.Zen. III 59445 βλ. ιδιαιτ. σσ. 56-57).

²⁸ Βλ. την αναφορά στο *Λέσβιον κῆμα* στο χαμένο έργο του Αισχύλου *Θαλαμοποιοί*: *ἀλλ' ὁ μὲν τις Λέσβιον φατνώματι / κῆμι' ἐν τριγῶνοις ἐκπεραίνετω ῥυθμοῖς*. Για το χωρίο (απόσπ. 78 Radt), το οποίο παραδίδεται στο Ονομαστικόν του Πολυδεύκη (VII 122), βλ. St. Altekamp, ό.π. (υποσ. 27), ιδιαιτ. σ. 52.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ Ι

Η ΛΕΣΒΟΣ ΚΑΙ Η ΧΙΟΣ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΠΑΠΥΡΟΥΣ

Ι. ΛΕΣΒΟΣ

1. Η ΝΗΣΟΣ ΛΕΣΒΟΣ

<u>Πάπυρος</u>	<u>Χρονολογία</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Χωρίο</u>
SB XIV 11943, 6-11 ²⁹	219/218 ή 202/201 π.Χ. ³⁰	Τεβτώνις (Ἀρσινόϊτης)	Ἀφροδισίαια, χρημάτων και σίτου και τῶν ἄλλων φό(ρων) τῶν ὑπαρξάντων ἐν τοῖς κατὰ Λέσβον και Θράκιην τόποις διασαφῆ(σαι) εἰ μετείληφεν και τοῦ Ἡρακλείτου και τῶν γρα() ἀποσ(τεῖλαι) ὅπως διεξαχθῆι.

2. ΠΡΟΣΩΠΑ

Α. Λέσβιος

<u>Πάπυρος</u>	<u>Χρονολογία</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Προς. Ptol.</u> ³¹	<u>Lebel</u> ³³	<u>Χωρίο</u>
P.Frankf. 7, Verso 1-3	μετά το 218/217 π.Χ.	Ἀρσινόϊτης	1337	1094	[- - -] Ἰλάρχης τῶν Φίλωνος [- - -]ς Λέσβιος τῶν ἐκ τῆς ἀϋ τῆς - - -]

²⁹ Επανέκδοση του P. Tebt. I 8 με βελτιώσεις και συμπληρώσεις από τον R. S. Bagnall, ὄ.π. (υποσ. 5, JEA 61 [1975]).

³⁰ Για τις δύο εναλλακτικές χρονολογήσεις του κεμένου βλ. αντιστοίχως R. S. Bagnall, ὄ.π. (υποσ. 5, JEA 61 [1975]), ἰδιαιτ. σσ. 177-180 και E. Lanciers, «The Date of P. Tebt. I 8», ZPE 89 (1991), σσ. 71-74.

³¹ W. Peremans - E. Van 't Dack κ.ά., *Prosopographia Ptolemaica I-IX* [Studia Hellenistica 6, 8, 11, 12, 13, 17, 20, 21 και 25], Lovanii 1950-1981.

³² C. A. La' da, ὄ.π. (υποσ. 2).

³³ F. Uebel, *Die Kleruchen Ägyptens unter den ersten sechs Ptolemäern*, Berlin 1968.

B. Μηθυμναίος

Πάπυρος Χρονολογία Προέλευση Pros. Ptol. La'ida Uebel Χωρίο
 PSI V 513, 251 π.Χ. Ἀρσινόης 1278, IV 1845 186 τῶν Φιλίνου Ἀρτεμίδωρος Ἐφέσιος γιλιάρχος, Θεόφιλος
 12-13 ('Ἡρακλεί- 9376, VIII Πέρσης ταξίαρχος, Ἰλυσίας Μηθυμναίος στρατηγός
 δου μερίς)³⁴ 278

Γ. Μυτιληναίος

Πάπυρος Χρονολογία Προέλευση Pros. Ptol. La'ida Uebel Χωρίο
 P. Petr. II 39 (a) 1 περ. 245-231 Ἀρσινόης 1866 — Ἡρακλείται Ἰσοκράτους Μιτυλην[αίωι - -]
 = P. Petr. III 8835 π.Χ. 213/212 π.Χ. Θῶλθις ('Ὀξυ- 1870 1355 Ἀγαθίνος Ἐριμίου Μυτιληναίος ... τῆ[ς ἐπιγονῆς]
 BGU X 1946, 15-16 ρυγγίτης)

3. ΠΡΟΪΟΝΤΑ

Πάπυρος Χρονολογία Προέλευση Προϊόν Χωρίο
 PSI IV 413, 12-18 περ. μέσα του Ἀρσινόης 3ου αἰ. π.Χ. (Φιλαδέλφεια) κρασί
 εἰ σὺν παράκειται σοι, ἰ ἀπόστειλον ἡμῖν σ[ίνου] τε ἰ ἡ Λεσβίου ἢ Χίου
 κεράμιον ἰ ὡς ἡδίστου, καὶ μέλιτος ἰ μάλιστα μὲν χοδν, ἰ εἰ δὲ μη, ὄσον
 ἀν ἐνδέρηται.

³⁴ Βλ. F. Uebel, ὁ.π. (ὑποσ. 33), σ. 83 (ὑποσ. 5) καὶ σ. 84.

³⁵ Για τὸ συγκεκριμένο χωρίο πβ. BL I, σ. 373 καὶ BL V, σ. 83. Για τὴ χρονολογία τοῦ παπύρου βλ. Pros. Ptol. VIII 4029.

4. ΛΕΣΒΙΟΝ – ΔΙΛΕΣΣΒΙΟΝ

<u>Πάπυρος</u>	<u>Χρονολογία</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Χωρίο</u>
PSI V 535, 1	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινότης (Φιλαδέλφεια)	[(δι)λε]σβια λευκά [
PSI V 535, 29	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινότης (Φιλαδέλφεια)	[λ]έσβια Αιθίοπια ιη
PSI V 535, 43	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινότης (Φιλαδέλφεια)	Λέσβια Αιθίοπια κ

5. ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

<u>Πάπυρος</u>	<u>Χρονολογία</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Χωρίο</u>
P. Cair. Zep. III 59445, 8-11	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αλεξάν- δρεια (·)	... και τοῦ ἐπτακλίνου τὴν καμάραν ποιήσιν οἶον τὸ παρῳδείγμα ἐθεάσεσθε και τὸ θωρακῶν (I. -εἶον) χρεισαι ποθεινωῖ και τὸ Λέσβιον γράψαι κτλ.

II. ΧΙΟΣ

I. ΠΡΟΣΩΠΑ³⁶

<u>Πάπυρος</u>	<u>Χρονολογία</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Χωρίο</u>
P. Pet. 2 I 16, 61-63	236/235 π.Χ.	'Αρσινότης (Κροκοδύλων Πόλις)	... Μενέλαος Χίος (ἐκατοντάρουρος) τῶν 'Ανδρ[ισ]κου ὡς (εἰπῶν) μ μέσος μεγέθει μελίχρους ἀναφάλαντος οὐλή ἐπὶ χεῖλους [εγ δεξιῶ]ν κτλ.
		Π και VIII 4006, IV 8685	

³⁶ Συμπληρωματικός προς τις παπυρολογικές μαρτυρίες βλ. επίσης τη μελέτη του Θ. Σαδικάκη, *Χιακή προσωπογραφία*, Αθήνα 1989, στην οποία έχουν αποδελτιωθεί φιλολογικές, νομισματικές και επιγραφικές πηγές.

P.Tebt. III.1 223/222 'Αρσινόιτης — 2584 —³⁹ όμολογεί Κτήσαρχος Τιμοφάνους Χίτος τής έπιγονής
815, απόσπ. π.Χ. 37 (Θεμίστου κτλ.
10 στήλη I 2 Μερίς)³⁸

2. ΠΡΟΪΟΝΤΑ⁴⁰

Πάπυρος	Χρονολογία	Προέλευση	Προϊόν	Χωρίο
P.Cair.Zen. IV 59683, 3-4	263-260 π.Χ. (:) ⁴¹	άνγνωστη — 'Αρσινόιτης (Φιλαδέλφεια) (:)	κρασί	[οί]νου Χίου κερ(άμια) β [έπιχ]ωρίο[υ π]αλαιου κερ(άμια) β
P.Cair.Zen. I 59012, 36-37	259 π.Χ.	Πηλούστιον	τυρί	τυρ[]ου Χίου [- - -] άλλου τυρ[ου - - -]
P.Cair.Zen. I 59012, 58	259 π.Χ.	Πηλούστιον	τυρί	[τυροϋ] Χίου στ[αμ]νιον α (δραχμαι) ε
P.Cair.Zen. I 59033, 12	257 π.Χ.	Μέμφις	συκιά	σύκτινα Χία, έρινεά, Λύδια, πραέα, φοινίκα, όλονθοφορά κτλ.
P.Cair.Zen. IV 59548, 41-43	257 π.Χ.	Δέλα (:) / 'Αρσινόιτης (Φιλαδέλφεια)	κρασί	... τυροϋς Κυθνίους μεγάλους β, 'Ρηναίους κ, και παρ' 'Αμύντου χλαμίδς προβατεία και οίνου Χίου κερ(άμια) β.

³⁷ Για τη χρονολόγηση βλ. BL VI, σ. 200.

³⁸ Βλ. F. Uebel, ό.π. (υποσ. 33), σ. 127 (υποσ. 5) και σ. 133 (υποσ. 5).

³⁹ Πβ. ωστόσο 497.

⁴⁰ Καταλογογραφούνται εδώ μόνο οι ασφαλείς μαρτυρίες για προϊόντα από τη Χίο (βλ. ανωτ. υποσ. 20). Για τα λοιπά χωρία βλ. N. Krut - K. Worp, ό.π. (υποσ. 18), σσ. 94-97.

⁴¹ Για τη χρονολογία βλ. P.Lugd.Bat. XXI A, σ. 172.

P.Lond. VII 1948, 8-9	257 π.Χ.	Παλαισίνη / 'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια)	κρασί	ἔγενεσεν δέ με καὶ τοῦ οἴνου, ὃν οὐ διεύγων πότερον Χίος ἔστιν ἢ ἐπιχώριος.
P.Cair.Zen. I 59110, 28-29	257 π.Χ.	'Αλεξάνδρεια	κρασί ⁴²	... οἴνου παλαιτοῦ ἡδέος χία β.
P.Lond. VII 2144, 1-2	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια)	κρασί	ο[ῖ]νου Χίου κ[ε]ρ() - - - ἐπιχωρίου κερ() [- - -] κτλ.
PSI VII 862, 2a	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια)	κρασί	[ο]ῖνου Χίου κερ(άμια) β
PSI IV 413, 12-18	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια)	κρασί	εἰ οὐκ παράκειται σοι, ἀπόστειλον ἡμῖν ο[ῖ]νον τε ἢ Λεσβίου ἢ Χίου κεράμιον ὡς ἡδίστου, καὶ μέλιτος μάλιστα μὲν χοῦν, εἰ δὲ μή, ὅσον ἂν ἐνδέχεται .
PSI IV 428, 71	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια)	κρασί	τυροῦ Χίου στάμνος α ἐλαίνων στάμνος α κτλ.
PSI VI 594, 9- 10	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια)	τυρί	ὡσαύτως δὲ καὶ περὶ τοῦ Χίου ἔφατο ἀποδώσειν.
P.Cair.Zen. III 59412, 20-22	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια ;)	πιθανῶς κρασί ⁴³	ἐνέτυχον Χαίραρι περὶ τ[ο]ῦ Χίου, καὶ ἕως μὲν τινος ἔφη ζήτησεν, ὑστερον δέ μοι ἀπεκρίθη μὴ εὐρίσκειν, Αἰγύπτιον δέ ἔφη ἡδὺν εὐρήσειν κτλ.
P.Mich.Zen. I 74, 2-9	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης	κρασί	ξένια παρὰ Πανακέστορος Καλυνδέως κριὸν δελεφάκτιον Χίον.
P.Mich.Zen. I 108, 1-6	περ. μέσα του 3ου αι. π.Χ.	'Αρσινοίτης (Φιλαδέλφεια ;)	κρασί	

⁴² Βλ. ανωτ. υποσ. 20.

⁴³ Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί η πιθανότητα να εννοείται άλλο προϊόν σε «χιακό» δοχείο, πβ. την υποσημείωση στην έκδοση: «probably Chian wine, though it might mean a Chian jar containing some other material».

3. ΧΙΟΝ – ΗΜΙΧΙΟΝ

Πλήρη κατάλογο με τα περίπου 50 χωρία τα οποία παραδίδουν τα αγγεία / μέτρα «χίον» και «ήμιχίον» προσφέρουν οι Ν. Круиί και К. Ворп, ό.π. (υποσ. 18), σσ. 94–97.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ Ι Ι

ΛΕΣΒΙΟΙ ΚΑΙ ΧΙΟΙ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΕΠΙ ΤΗ ΒΑΣΕΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ⁴⁴

Ι. ΛΕΣΒΟΣ

ΑΝΔΡΕΣ

<u>Πηγή</u>	<u>Χροнологία</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Pros. Ptol.</u>	<u>La'ia</u>	<u>Πρόσωπο / Χωρίο</u>
Διογ. Λαέρτ. V 37 και άλλες φιλολογ. πηγές ⁴⁵	371–287 π.Χ.	Αἴγυπτος	VI 16764	568	Θεόφραστος, γιος του Μέλαντα (Ερέσιος – περιπατητικός φιλόσοφος)
Διόδωρος Σικ. ΧVΙΙΙ 43, 2 και άλλες φιλολογικές πηγές ⁴⁶	320 π.Χ.	Συρία – Αἴγυπτος	VI 16149	1867	Λαομέδων, γιος του Λαρίχου, Μυτιληναίος

⁴⁴ Στον πίνακα δεν περιλαμβάνονται οι μαρτυρίες από την πόλη Ναύκρατη, γνωστό εμπορικό σταθμό των Ελλήνων ήδη από την αρχαϊκή εποχή, γιατί αυτές προέρχονται από προελληνιστική εποχή και ως εκ τούτου δεν είναι συγκρίσιμες με τις μαρτυρίες από την ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο.

⁴⁵ Η παραπομπή αναφέρεται στη μνεία της επίσκεψης του Θεόφραστου στην αυλή των Πτολεμαίων. Γενικότερα για τον Θεόφραστο και την Αίγυπτο βλ. τη βιβλιογραφία που δίνεται στην Pros. Ptol. VI 16764 (σ. 243).

⁴⁶ Βλ. Pros. Ptol. VI 16149 (σ. 178).

I.Fayoum III 193 (= SB III 6831), 8 Φιλολογικές πηγές (μεταξύ των οποίων και πάπυροι) ⁴⁷	πρώιμη ελληνιστική εποχή μέσα 3 ^{ου} αι. π.Χ.	—	1865	Άπολλώνιος Μυτιληναίος
Φιλολογικές πηγές ⁴⁸ I.Syringes 287, 1-2 ⁴⁹	58 π.Χ. ελληνιστική εποχή	VI 16914	1850	Διονύσιος Σκυτοβραχίων ή Σκυτεύς, Μυτιληναίος ή Μιλήσιος
		VI 16195	1868	Γν. Πομπήιος Θεοφάνης, γιος του Ίεροίτα
		—	1869	Πυθίων Μιτυληναίος (sic)

II. ΧΙΟΣ

1. ΑΝΔΡΕΣ

Πηγή	Χρονολογία	Προέλευση	Pros. Ptol.	La'da	Πρόσωπο / Χωρίο
φύλλολογικές πηγές ⁵⁰	τέλευταίο τέταρτο 4 ^{ου} αι. π.Χ. ⁵¹	Άλεξάνδρεια	VI 16924	2581	Θεόπομπος, γιος του Δαμασιστράτου, ιστορικός, ρήτωρ και φιλόσοφος

⁴⁷ Βλ. αναλυτικά J. S. Rusten, *Dionysius Scytobrachion* [Pap. Col. 10], Orladen 1982.

⁴⁸ Για τη σχέση του Γν. Πομπήιου Θεοφάνους, ο οποίος μετρωρείται επιγραφικώς και στη Λέσβο, με την Αίγυπτο της ύστερης πτολεμαϊκής εποχής βλ. αναλυτικά Pros. Ptol. VI 16195.

⁴⁹ J. Baillet, *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou syringes* [MIFAO 42], Le Caire 1926, σ. 69.

⁵⁰ Αναλυτικά βλ. π.χ. τη βιβλιογραφία που δίνεται στην Pros. Ptol. VI 16924.

⁵¹ Έφτασε ως πολιτικός εξόριστος στην Αλεξάνδρεια μετά το 323 π.Χ., πιθανώς περίπου το 305 π.Χ.

SB VIII 10004a (= III 6226 = SEG XV 856a), 1-2	209 π.Χ. ⁵²	Ἡδρα (κοντά στην Αλε- ξάνδρεια)	VI 14859	2583	[Ν]ικοστρά[τ]ου [τ]οῦ Δημητρίου Χίου [π]ρε- σβετοῦ ἔτους ιγ' κτλ. Νικοστράτου τοῦ Δημητρίου Χίου πρεσβευτοῦ, ἔτους ιγ' κτλ. Ἐρμοκλέους Χίου
SB VIII 10004b (= SEG XV 856b), 1-2	3 ^{ος} αἰ. π.Χ.	Ἡδρα (κοντά στην Αλε- ξάνδρεια)	VI 16173	2580	
SB I 1656 ⁵³					
SB III 6661, 1-7 (= SEG I 555)	3 ^{ος} / 2 ^{ος} αἰ. π.Χ.	Ἄφροδίτης Πόλις	—	2579	Δῶρος Δημόφωτος Χίος χείρε [ὄς] (ἑτών) ι. (ἔτους)
Πλούταρχ., Πομπήιος 77, 80, Βροῦτος 33 και ἄλλες φιλόλογ. πηγές ⁵⁴ I.Syringes 1050 ⁵⁷	1 ^{ος} αἰ. π.Χ. ⁵⁵	Αἴγυπτος ⁵⁶	VI 14603	2398	Θεόδοτος, Χίος ἢ (κατ' ἄλλες πηγές) Σάμιος – Σύμβουλος στην αὐλή του Πτολεμαίου ΙΓ' και δάσκαλος του Πτολεμαίου ΙΔ' οιπ(?) Χίος Ἄντιώ[ρ]ης ὁ Χίος [μ' ἀνέθη]κεν Ἀφροδίτη
SB I 1718	sine dato	Θηβαίς	—	—	
	sine dato	Ναύκρατις	—	—	

⁵² Για την ακριβή χρονολόγηση των κειμένων, 4 Φεβρουαρίου 209 π.Χ., αντί του 210/209 π.Χ. των εκδόσεων και του Μαρτίου 209 π.Χ. της Pros. Ptol. VI 14859 βλ. το υπό επεξεργασία άρθρο του C. A. La' da, «Notes on Papyri and Inscriptions».

⁵³ Πβ. SEG XXIV, εισαγωγή στις επιγραφές 1175-1184, όπου παρατίθεται και βιβλιογραφία.

⁵⁴ Αναλυτικά βλ. Pros. Ptol. VI 14603 (σ. 26).

⁵⁵ Εγκατέλειψε την Αίγυπτο το 48 π.Χ.

⁵⁶ Ἐδρασε και στη Μικρά Ασία.

⁵⁷ J. Baillet, ὀ.π. (υποσ. 49), σ. 229.

2. ΓΥΝΑΙΚΑ

<u>Πηγή</u>	<u>Χρονολογ.</u>	<u>Προέλευση</u>	<u>Pros. Ptol.</u>	<u>Λαΐδα</u>	<u>Πρόσωπο</u>
Πλούταρχ., <i>Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα</i> νῶν τὴν Πυθίαν 397 Α και άλλες φιλολογικὲς πηγές ⁵⁸	285–246 π.Χ.	Ἀλεξάνδρεια	VI 14718	2585	Γλαύκη, Χία – κτιθαρωδός, ποιήτρια και ερωμένη του Πτολεμαίου Β΄

⁵⁸ Για έναν αναλυτικό κατάλογο των πηγών από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για τη Γλαύκη βλ. τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στην *Pros. Ptol.* VI 14718 (σ. 43).